

SZÖNYI GYÖRGY ENDRE
A HÉNOCH-JELENSÉG

I

Hénoch akkor került a látókörmbe, amikor évekkel ezelőtt a 16. századi angol tudós, mágus és vallási rajongó John Dee eszmetörténetét kutattam. Felfigyeltem arra, hogy Dee ma már széles körben ismert és elemzett angyalidézéseinek belső logikája szerint a tudós legfőbb célja egyfajta természetfeletti tudás megszerzése, Isten közvetlen megismerése volt. Sokféle tudományos „kerülő utat” bejárva végül arra a következtetésre jutott, hogy Istennel a bűnbeesés előtti Ádám nyelvén lehet kommunikálni (*lingua adamica*), amit a legegyszerűbb az angyaloktól megtanulni. Erre szolgált az angyalmágia, és Dee meg volt győződve, Hénoch után ő volt az első ember, akinek ez a privilégium megadatott. Érdekes fordított Faustus-kísérletről volt itt szó: a tudós nem az ördöggel, hanem az angyalokkal kötött szerződést a tudás elnyerése érdekében.¹

De hogy került Hénoch a képbe, akiről a Biblia csak igen szűkszavúan nyilatkozik:

*Hénoch 65 éves korában nemzette Metuselachot. Hénoch Isten színe előtt járt.
Hénoch Metuselach születése után még 300 évig élt, és fiai meg leányai
születtek [...] Isten színe előtt járt, aztán nem volt többé, mert Isten elvitte.*²

Dee forása nyilvánvalóan nem(csak) a Biblia volt. Sokkal inkább a *Hénoch könyve*, amely azonban a reneszánsz idején ismeretlen volt a nyugat-európai humanisták előtt. Viszont Dee egy kortársa és személyes ismerőse, az orientalista Guillaume Postel 1544-ben Rómában találkozott egy etióp pappal, aki mesélt neki egy szent könyvről, Hénoch (apokrif) írásairól, amelyek megerősítették a középkorban is létező legendákat, miszerint Hénoch volt az írás, a matematika és a csillagászat feltalálója és olyan igaz ember, aki Isten különös kegyelméből megismerhette Ádám ősnyelvét és így közvetlenül társalkodhatott az Úrral.³

Az egyházatyák még tudtak Hénoch könyvéről, s egymástól eltérő véleményeket fogalmaztak meg róla, melyek a rajongástól a teljes elutasításig terjedtek.⁴ Egy ideig talán még arra is volt esély,

¹ John Dee angyalmágiájáról magyarul a következő helyeken írtam: A matematika vagy a költészet tanít az angyalok nyelvére? John Dee és a *lingua universalis*. In: Balázs Mihály et al. ed.: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged: JATE, 1997. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35. 575–591; Ars sintrillia, katoptrika, gömbjósítás: John Dee angyalmágiája és előzményei. In: Pócs Éva ed.: Eksztázis, álom, látomás. Budapest–Pécs, Balassi/ University Press, 1998. Tanulmányok a transzcendensről 1. 271–284; ‘Exaltatio’ és hatalom. Okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben. Szeged, JATEPress, 1998. Ikonográfia és műértelmezés 7).

² Gen 5, 21–24. (Idézett fordítás: Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás. Budapest: Szent István Társulat, 1982.)

³ Postelről és Hénochkal kapcsolatos miszticizmusáról l. *Johann Peter Niceron*: Nachrichten von den Begebenheiten und Schriften berühmter Gelehrten mit einige Zusätzen (Halle: Chr. Peter Francken, 1753); *William J. Bouwsma*: Concordia mundi: The Career and Thought of Guillaume Postel, 1510–81 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957); *Marion Kuntz*: Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things. His Life and Thought (The Hague: Martinus Nijhoff, 1981. International Archives of the History of Ideas 98); *Francois Secret*: Les Kabbalistes chrétiens de la renaissance (1964, Milan: Arché, 1985. Bibliothèque de l’unicorne, ser. fr. 30); *Paolo Simoncelli*: La lingua di Adamo. Guillaume Postel tra accademici e fuorisciti fiorentini (Firenze: Olschki, 1984. Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa Studi e Testi 7).

⁴ Joh. Chrysostomus *Hom. 20 in Gen*; Lactantius *De institutione div.* 15; Augustinus *De civitate dei* 15, 25; Irenaeus *Adversus haereses* 4, 16, 2; Tertullian. *De idolatria* 4, 2; Origenész *Contra Celsum* etc.

hogy az irat bekerüljön a Biblia kanonikus könyvei közé, de végül a kereszténység első századai után kikapott a Nyugat kulturális emlékezetéből. Néhány fragmentuma görög fordításból ismert.⁵ Ezeket használták is a kora újkori humanisták,⁶ de a teljes szöveg végül csak az 1770-es években került elő: egy James Bruce nevű skót felfedező hozta vissza Etiópiából.⁷

De miről is szól a *Hénóch könyve*? A modern kiadásokban 104 rövid fejezetre osztott szöveg több szerzőtől és különböző korokból származik. Tartalmilag a következő egységeket különítik el benne:

1) Bevezető (1–5).

2) *A vígyázók könyve* (6–36). Ez az irat legrégebb és legkülönösebb része, amely egy alternatív bűnbeesést mond el, miszerint a bukott angyalok beleszerettek az emberek lányaiba, velük óriásokat nemzettek, akik az emberiséget megtanították minden rosszra (a tudományokra, technikára, fegyverkészítésre, a nőket pedig a kozmetikumok használatára). Isten végül elhatározta elpusztításukat, de az elítéltek Hénóchhoz folyamodtak, hogy mint igaz ember járjon közbe értük az Úr előtt. A pátriárka ezt meg is tette, de hiába, a lázadó angyalok és az óriások sorsukat nem kerülhették el. Isten viszont látta, hogy Hénóch valóban igaz ember, így felemelte őt magához, és megosztotta vele a világmindenség titkait.

3) *A hasonlatok vagy parabolák könyve* (37–71). Ebben a részben apokaliptikus jóslatok találhatók a végső ítélet eljövételéről, az Igazak és a Hamisak szétválasztásáról; továbbá Hénóch itt lesz tanúja a Paradicsom felmérésének. E részbe került egy később betoldott asztrológiai traktátus (72–82), mely részletesen foglalkozik a naptár kérdéseivel is, 364 napos szoláris alapú kalendáriumot propagálva.

4) *Álomlátások* (83–90). E víziók Izrael történetét mondják el, Ádám teremtésétől a Makkabeusok koráig – ez utalhat az irat keletkezésének idejére –, nagy hangsúlyt fektetve a Vízözön jelentőségére. E részben különleges állatszimbolizmus is található.

5) *Hénóch testamentuma* (91–104), a szöveg legkésőbbi része, valószínűleg kora keresztény betoldás.

A tizenkilencedik és a huszadik században – egészen napjainkig – Hénóch népszerűsége egyre nőtt, s reprezentációi a kultúra minden területén megjelentek. Különösen nagy hatással volt a modern okkultizmus kialakulására: Hénóch alakja és története megtalálhatók a teozófia alapító irataiban (Madame Blavatsky, Annie Besant és Rudolf Steiner műveiben), a huszadik század első harmadában pedig a hírhedt okkultista mágus, Aleister Crowley a már emlegetett John Dee angyalmágiáját felhasználva alkotta meg *Enochian Magick* néven elhíresült ezoterikus rendszerét és gyakorlatát. *Hénóch könyve* a magyar ezoterikus gondolkodás kiemelkedő képviselőjére, Hamvas Bélára is nagy

⁵ Syncellus, *Chronographia*. Első humanista kiadása Joseph Scaligertől: *Thesaurus temporum ... Chroniconum canonum omnimodae historiae libri duo, interprete Hieronymo, ex fide vetustissimorum codicum castigati. Item auctores omnes derelicta ab Eusebio, Hieronymo continuantes. Eiusdem Eusebii utriusque partis Chroniconum canonum reliquiae Graecae, quae colligi potuerunt, antehac non editae. Opera ... Iosephi Iusti Scaligeri* (Leiden: n.p., 1606).

⁶ L. Athanasius Kircher, *Oedipus Aegyptiacus: Hoc est Vniuersalis hieroglyphica veterum doctrina temporum iniuria abolita instauratio. Opus ex omni orientalium doctrina & sapientia conditum, nec non viginti diuersarium linguarum autoritate stabilitum* (Róma: Mascardi, 1655); Hiob Ludolf, *Iobi Ludolfi alia's Leutholf dicti ad suam Historiam Athiopicam antehac editam commentarius: in quo multa breuiter dicta fusius narrantur: contraria refelluntur: atque hac occasione prater res Athiopicas multa auctorum, quadam etiam S. Scriptura loca declarantur* (Frankfurt: Zunner, 1691); Johann Ernest Grabe, *Spicilegium SS. patrum, ut et hareticorum, seculi post Christum natum I. II. & III: quorum vel integra monumenta, vel fragmenta, partim ex aliorum patrum libris jam impressis collegit, & cum codicibus manuscriptis contulit, partim ex MSS. nunc primum edidit* (Oxford: John Owen, 1700); a Grabe által közölt görög szövegből aztán népszerű angol kiadás is készült a 18. század elején: *The History of the Angels, ... Written by Enoch the Patriarch. Publish'd in Greek by Dr. Grabe. Made English by Mr. Lewis* (London: Hooke, 1715).

⁷ A felfedezést részletesen leírta terjedelmes útibeszámolójában: James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile in 1768-73 in Five Volumes* (Edinburgh / London: J. Ruthven, 1790). A Hénóch könyvére vonatkozó fejezetek az első kötetben találhatók, 472–508.

hatással volt. A szöveget maga fordította magyarra, mely 1945-ben jelent meg.⁸

Napjaink „New Age”-okkultizmusához kapcsolódóan csak néhány példa: a közelmúltban nagy port felkavart *Dogma* című film⁹ egyik főszereplője nem más, mint Metatron angyal, aki Hénoch mennybéli reinkarnációja. Mintegy Kevin Smith Metatronjának ellentétéként, a magát ateistának valló Philip Pullman világsikert aratott trilógiájában (*Az Úr sötét anyagai*¹⁰) Metatronra osztja az emberiséget félelemben tartó csaló isten (a Fennhatóság) helytartójának igen ellenszenves szerepét. Ám Hénoch-Metatron presztízse továbbra is töretlen: egy mai amerikai, a hip-hop kultúrához tartozó, *Zulunation* című honlapon olvashatjuk: „*Enoch – Greater than Abraham, holier than Moses (Hénoch – nagyobb mint Ábrahám, szentebb mint Mózes)*”.¹¹

Hénoch szerzteágazó, az ókortól napjainkig tartó és lenyűgöző kultúrtörténete vaskos monográfiát kíván.¹² E cikkben mindennek csak egy aspektusára szeretnék kitérni, egy olyan vonatkozásra, mely jól illik az e gyűjtemény tanulmányaival ünnevelt Tar Ibolya munkásságához. Röviden azt szeretném bemutatni, hogy a *Hénoch könyvének* felfedezése, majd filológiai feltárása milyen forradalmat indított el mind a judaizmus történetének, mind pedig a kereszténység eredetének kutatásában.¹³

II

James Bruce Afrika-utazása már kortársai között is nagy érdeklődést keltett, és számtalan eredménye közül is kiemelkedett a *Hénoch-könyvének* megtalálása, amelyből az utazó több kéziratot is Európába hozott. Az *Aberdeen Magazine* 1790-ben, Bruce már idézett öt kötetes könyvének megjelenése után sorozatban közölt részleteket a munkából, és az utazó által összegyűjtött etiópiai keresztény könyvtár szövegeit már az első részben részletesen ismertette. A terjedelmes, geéz nyelvű anyag egyik legkülönlegesebb darabja természetesen *Hénoch könyve* volt. A felfedezés értékét Bruce maga így foglalta össze:

Az etiópiai könyvtár utolsó darabja a Hénoch könyve, melyről korábban hallván, sok európai humanista vágyott azt megismerni, kétségtelenül azt gondolván, hogy sok titok és rejtélyes történet birtokába jutnak így. Ezt kihasználva egy impoztor, egy másik etióp könyv címlapjára ráírta, hogy Hénoch próféciái, ezt a francia humanista, Monsieur Pierse meg is vásárolta, majd Mazarin bíborosnak adományozta. Ennek könyvtárában találta meg Mr. Ludolf, és megállapította, hogy ez egy gnosztikus könyv a menny és a föld misztériumairól, de egy szó sincs benne sem Hénochról, sem pedig annak próféciáiról. Ebbéli csalódásában e tudós azt állította, hogy ilyen könyv nem is létezik, ám ez nem igaz. A francia nemzet iránt érzett tiszteletből és hálából a sok segítségért, amit ettől az udvarias és művelt néptől, s különösen uralkodójától, XVI. Lajostól kaptam, az általam gyűjtött anyagok egy részét átadtam a király könyvtárának. Közöttük volt Hénoch próféciáinak egy gyönyörű, quarto méretű kódexe, mely szöveg az abesszin bibliában Jób könyve előtt áll. Ugyanebből a műből egy másik példányt az oxfordi Bodleian

⁸ Hénoch apokalypsise. *Hamvas Béla* fordításában és bevezetőjével (Budapest: Bibliotheca, 1945, repr: Budapest, Vízöntő, 1989).

⁹ 1999, rendezte Kevin Smith.

¹⁰ *Philip Pullman: His Dark Materials* (1995–2000), magyar kiadása: *Az Úr sötét anyagai: Az arany iránytű; A titokzatos kés; A borostyán látszó* (ford. *Borbás Mária és N. Kiss Zsuzsa*. Pécs: Alexandra, 1997–2003).

¹¹ <<http://www.zulunation.com/enoch.htm>>. Elérés: 2006-05-04.

¹² Az angol Leverhulme Alapítvány ösztöndíja jóvoltából jelen cikk írásakor ezen dolgozom Cambridge-ben.

¹³ A következő tudománytörténeti vázlat összeállításában nagy segítségemre volt Gabriele Boccaccini bevezetője az általa szerkesztett *Enoch and Qumran Origins. New Light on a Forgotten Connection* c. tanulmánykötetben (Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 2005, 2–7).

*könyvtárnak ajándékoztam. A könyv ősi története jól ismert. Kezdetben az egyházatyák apokrif iratnak gondolták, mivel Szent Júdás levele hivatkozik rá. Ezután mindkét műre a gyanú árnyéka vetült, és a niceai zsinat Júdást is kivetette a kánonból. A tridenti zsinat azonban bölcsen legalább az utóbbit visszavette.*¹⁴

A Bodley-könyvtárba került példányt Richard Laurence anglikán püspök és orientalista filológus kezdte vizsgálni a tizenkilencedik század eljén, majd kritikai kiadást és angol fordítást is készített belőle.¹⁵ A század közepére Dillman német tudós kiadása és fordítása is elkészült.¹⁶ A filológia fejlődése és új anyagok napvilágra kerülése új kritikai kiadások szükségességét hozta. J. Flemming német kiadása 1902-ben jelent meg,¹⁷ de a Hénoch-irodalom tágabb kontextusának felderítésében Robert Henry Charles munkássága játszott döntő szerepet.¹⁸ Ő volt az, aki túllépett a keresztény kereteken, és a *Hénoch könyvét* mint a zsidó apokaliptikus irodalom kulcsfontosságú reprezentánsát azonosította: „*A bibliatudós és a zsidó, valamint a keresztény teológia kutatója számára a Hénoch könyve a legfontosabb zsidó szöveg, melyet Kr.e. 200 és Kr.u. 100 között írtak.*”¹⁹ Ezzel a mű a Második Templom korszakának egyik fő irodalmi emlékévé lépett elő, miközben a Hénoch-filológia a tizenkilencedik század végétől tovább bonyolódott. Felfedeztek ugyanis két további Hénoch-apokalipszt, az egyiket ósláv nyelven, a másikat héberül. Előbbit a szakirodalom 2 *Hénoch*ként, utóbbit 3 *Hénoch*ként aposztrofálja.

A három szöveg viszonya igen bonyolult. Az ósláv eredetije görög lehetett, s végsősoron 1 *Hénoch*ra megy vissza, de jelentős eltéréseket is mutat. Korát a Kr.u. 2. század körüire teszik.²⁰ A héber változat jóval későbbi, az ötödik és a hetedik század között keletkezhetett, és az eredeti Hénoch-koncepción túl már a merkava miszticizmus, tehát a Második Templom korszaka utáni talmudista teológia és képvilág hatását mutatja. Az európai héber hagyományban lappangott, és csak a tizenkilencedik században fedezték fel a filológusok.²¹ A héber verzió legnagyobb újdonsága az, hogy nem egyszerűen Hénoch *Himmelfahrtj*áról szól, hanem Rabbi Ishmael égi utazásáról (*merkavah*), melynek során találkozik Metatron főangyallal, aki elmondja neki, hogy valójában ő Hénoch mennyei transzmutációja, egy olyan létezés, amellyel az Úr ajándékozta meg igaz voltáért.

Visszatérve 1 *Hénoch*ra, a következő és a Második Templom korszakára vonatkozó kutatásokat máig meghatározó fordulat 1947-ben következett be, a holt-tengeri tekercsek felfedezésével. Mint az ismert, e fantasztikus gyűjtemény teljesen új színben mutatta meg Krisztus korának zsidóságát, ám a töménytelen mennyiségű szöveg kiadása csak igen vontatottan haladt, részben módszertani, részben

¹⁴ The Aberdeen Magazine, Literary Chronicle, and Review for the Year MDCCXC, 483–484.

¹⁵ Richard Laurence ed.: *Mashafa Henok Nabity, The Book of Enoch the prophet. An apocryphal production, supposed to have been lost for ages; but discovered at the close of the last century in Abyssinia; and now first translated from an ethiopic MS in the Bodleian Library.* Oxford: J. H. Parker, 1833; *uő*: *Libri Enochi prophetae versio aethiopica* (Oxford: Parker, 1838).

¹⁶ A. Dillman ed.: *Liber Henoch Aethiopice* (Lipsiae: Vogel, 1851); *uő*: *Das Buch Henoch übersetzt und erklärt.* Leipzig: Heinrichs, 1853.

¹⁷ J. Flemming ed.: *Das Buch Henoch* (Leipzig: Heinrichs, 1902).

¹⁸ Robert Henry Charles ed.: *The Book of Enoch Translated from Professor Dillman's Ethiopic Text emended and revised [...] edited with Introduction, Notes, Appendices, and Indices.* Oxford: Clarendon, 1893; *uő*: *The Ethiopic version of the Book of Enoch edited from twenty-three MSS together with the fragmentary Greek and Latin versions.* Oxford: Clarendon, 1906; *uő*: *The Book of Enoch, or 1 Enoch, Translated from the Author's Ethiopic Text...* Oxford: Clarendon, 1912; *uő*: *The Book of Enoch* (London: SPCK, 1917).

¹⁹ Charles 1912, vi; idézi Gabriele Boccaccini: *Introduction.* In: *Boccaccini ed.: Enoch and Qumran Origins. New Light on a Forgotten Connection.* Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 2005. 2.

²⁰ Modern kritikai kiadása: F. I. Andersen ed.: 2 (Slavonic Apocalypse of) Enoch. In: *J. H. Charlesworth: The Old Testament Pseudepigrapha. Vol. 1: Apocalyptic Literature and Testaments.* New York: Doubleday, 1983. 1: 91–223.

²¹ Első kritikai kiadása: Hugo Odeberg ed.: *Hebrew Book of Enoch. Hebrew & English. 3 Enoch: or, The Hebrew Book of Enoch.* Edited and translated for the first time, with introduction, commentary & critical notes. Cambridge: The University Press, 1928; továbbá: P. Alexander: 3 (Hebrew Apocalypse of) Enoch. In: *Charlesworth: i. m. 1: 223–317.*

politikai-ideológiai okok miatt. Mindezeket Vermes Géza, a tekercsek világhíré, magyar származású kutatója részletesen leírta kutatástörténeti monográfiájában, s egyben a kiadás körüli huzavonát „a 20. század *par excellence* tudományos skandalumának” nevezte.²²

Mint végül kiderült, Hénoch könyvének számos részletét megtalálták arámi és héber nyelvű változatokban a qumráni barlangok leletei között, s ezeknek igen nagy jelentősége van nemcsak a Hénoch-szöveg datálása és genealógiája szempontjából, de az egész Második Templom kori judaizmus megértése, sőt, a kereszténység eredetének magyarázata szempontjából is.

Pontosan a qumráni Hénoch-törödékek vizsgálata vezetett el oda, hogy világossá válhasson *I Hénoch* kompozit volta, amelynek eredete jóval korábbra mutat az időben, mint ahogy azt addig feltételezték.²³ Az *I Hénoch*, s különösen annak legrégebbi rétege, *A Vigyázók könyvének* elemzése arra mutat, hogy a *Pentateuch* kanonizálásának idején volt egy ellentétes hagyomány is, amely leginkább az ember bukásának alternatív értelmezésében manifesztálódott. Míg a mózesi hagyomány szerint az ember bűnbeesését és kiűzetését saját szabad akaratának fiaskója, tehát saját engedetlensége okozta, a hénochi hagyomány szerint az emberek nyomorúsága a lázadó angyalok bűnös viselkedésének, tehát nem emberi gyarlóságnak volt a következménye. E bipolaritás felismerése olyasféle összevetést kínált, mint amilyennel a reneszánsz humanisták próbálkoztak, amikor egymás mellé állították a Genézis Ádám-történetét és a *Corpus hermeticum* teremtéstörténetét.²⁴

A Hénoch-kutatástörténet utóbbi néhány évtizedét Boccaccini a következőképpen foglalja össze: A Hénoch-könyv és a qumráni leletek összekapcsolódása újabb és egyre pontosabb *I Hénoch* kiadások, majd kommentárok születését inspirálta.²⁵ Ma már tisztán látjuk, hogy az *I Hénoch* krisztianizált gyűjteményébe foglalt írások a Második Templom korszakának egy ideológiailag és talán szociológiailag is jól körülhatárolható csoportja produktumai voltak, s ez az ideológia a végül győztes mózesi alapú judaizmus egyfajta ellenzékének számított. A mai kutatás leginkább erre az ellentétre koncentrál, és a Boccaccini által 2001 óta rendszeresen szervezett Hénoch-szemináriumok keretében immár kollektív kereteket öltött.

Paolo Sacchi és köre a hénochi ideológia központi elemeként azt a teológiai álláspontot azonosította, hogy a gonoszt autonóm realitásként kell felfogni, amely már azelőtt létezett, mint hogy az emberiség választani tudott volna jó és rossz között. Ez kétségtelenül ellentétben állt a mózesi törvények szellemével és a Genézis teremtéstörténetével. Egy másik jelentős Hénoch-kutató, George W. E. Nickelsburg valamivel árnyaltabb álláspontot foglalt el 2001-ben megjelent nagy Hénoch-kommentárjában.

A hénochi irodalom fokozatosan alakult ki, mintegy háromszáz éven keresztül, s magját *A Vigyázók könyve* képezi. E folyamatos és egyre változó, Hénoch nevében írt szöveghagyomány fejlődéstörténetéhez transzmissziós csatornákat kell feltételezni. Jogosan beszélünk hát egy közösségről

²² *Geza Vermes: The Dead Sea Scrolls. Qumran in Perspective* (3. átdolgozott kiadás: London: SCM Press, 1994. 20. Magyarul: *Vermes Géza: A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Budapest: Osiris, 1998. L. még: *Geza Vermes ed.: The Complete Dead Sea Scrolls in English*. London: Penguin, 2004 (4., átdolg. kiad.) 7.

²³ L. a qumráni Hénoch törödékek kritikai kiadásának magyarázatait: *Jozef T. Milik: The Book of Enoch: Aramaic Fragments of Qumran, Cave 4*. Oxford: Clarendon, 1976.

²⁴ A Genézis és a hermetikus teremtéstörténet összehasonlítására a klasszikus szakirodalom *Frances Yates: Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London: Routledge, 1964.

²⁵ *Boccaccini: i. m.* 3–4. A legfontosabb kiadások: *E. Isaac: 1 (Ethiopic Apocalypse of) Enoch*. In: *James H. Charlesworth ed.: Old Testament Pseudepigrapha*. New York: Doubleday, 1983. 1: 5–89; *P. Sacchi és L. Fusella: Libro di Enoc*. In: *Sacchi ed.: Apocrifi dell' Antico Testamento*. Turin: UTET, 1981. 1: 413–667; *S. Uhlig: Das äthiopischen Henochbuch*. In: *JSHRZ. Güntersloh: Mohn, 1984. 5.6: 461–780; M. A. Knibb: 1 Enoch*. In: *H. F. D. Sparks ed.: The Apocryphal Old Testament*. London: Oxford University Press, 1984. 169–319; *A. Caquot: Hénoch*. In: *A. Dupont-Sommer és M. Philomenko ed.: La Bible: Écrits intertestamentaires*. Paris: Galimard, 1987. A kommentárok közül kiemelkedik *J. C. VanderKam: Enoch and the Growth of an Apocalyptic Tradition*. Washington, DC: Catholic Biblical Association of America, 1984. CBQMS 16; és *J. J. Collins: The Apocalyptic Imagination: An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity*. New York: Crossroad, 1984 c. könyve.

vagy közösségekről, akik abban hittek, hogy birtokosai lettek egy, a hénochi iratokba foglalt isteni bölcsességnek, miáltal saját magukat eszkatologikus kiválasztottnak látták, akik a világ végét és az utolsó ítéletet várják.²⁶

Azt látjuk tehát, hogy nemcsak a holt-tengeri tekercsek felfedezése alakította át radikálisan a Hénochról korábban meglévő képet, de a tekercsek közt talált Hénoch-szövegek is jelentősen módosították a qumráni közösségről, sőt, a Második Templom kori judaizmus egészéről alkotott modern elképzeléseket.

III

Befejezésül a qumráni közösség azonosítására tett kísérleteket ismertetem röviden, a tekercsek két kritikai kiadása, illetve a legújabb Hénoch-szakirodalom segítségével. A klasszikus, immár több évtizede rendszeresen frissített angol kiadást Vermes Géza készítete, saját fordításaiival.²⁷ Ennek az átlagosnál jóval méretesebb, kilencvenhárom lapos bevezetőjében a kutatástörténet ismertetésén túl nagy teret szentel a qumráni közösség identitásának, amelyről nincsenek pontos ismereteink, csak számos egymásnak sokszor ellentmondó hipotézisünk.²⁸

Néhány tekercs, elsősorban a *Damaszkuszi irat* allegórikus virágnyelven, de ad bizonyos történelmi utalásokat. Szól például az Igazság Tanítójáról, akit a Gonosz Pap üldözött,²⁹ és ezért el kellett vonulnia követőivel, akikkel új szövetséget kötött. Nincs itt hely kitérni arra a számtalan spekulációra és kutatói hipotézisre, melyek során megpróbálták beazonosítani a szövegek említett, illetve más, további szereplőit; mindenesetre a klasszikus teória szerint Qumrán lakói és a szövegek szerzői, illetve másolói az Alexandriai Philó, Josephus, és az idősebb Plinius által leírt esszénusok lettek volna.³⁰ Az esszénus teória azonban több helyen sántít, s így újabb és újabb elméletek születtek/születnek, amelyek igyekeznek a diszcrepanciákat megmagyarázni, elsimítani. Ezek általában szoros kapcsolatban állnak a Hénoch-hagyomány értelmezésével is.

Az egyik ilyen nagy hatású teória a *Groningen-hipotézis* volt, amelyet Florentino García Martínez dolgozott ki 1988-ban.³¹ Ennek főbb pillérei a következők:

- 1) Nem tagadja, hogy a qumrániak esszénusok voltak, de különbséget tesz a mintegy négyezer fős esszénus közösség (Josephus és az említett klasszikus szerzők adatai), illetve a belőlük idővel kivált, jóval kisebb és sajátos ideológiát kialakító sivatagi telepések világa között.
- 2) Kimondja, hogy az esszénusok eredete a palesztinai apokaliptikus hagyományban

²⁶ George W. E. Nickelsburg: 1 Enoch 1: a Commentary on the Book of 1 Enoch: Chapters 1–36; 81–108. Minneapolis, Minn: Fortress, 2001. 46.

²⁷ Geza Vermes ed.: The Complete Dead Sea Scrolls in English. London: Penguin, 2004 (negyedik, átdolgozott kiadás).

²⁸ L. továbbá magyarul: Iosif Davidovic Amusin: A holt-tengeri tekercsek és a qumráni közösség. Budapest: Gondolat, 1986; Vermes Géza: A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története. Budapest: Osiris, 1998; Frölich Ida ed.: A qumráni szövegek magyarul. Budapest: Szent István Társulat, 2000; Benyik György ed.: Qumrán és az Újszövetség. Szegedi Biblikus Konferencia. Szeged: JATEPress, 2001; Xeravits Géza: A qumráni közösség szentíráse értelmezése – folyamatos peserek: fordítás és magyarázat. Pápa: Református Teológiai Akadémia, 2001; Xeravits Géza: Könyvtár a pusztában: bevezetés a holt-tengeri tekercsek nem bibliai irodalmába. Pápa: Református Teológiai Akadémia / Budapest: L'Harmattan, 2008.

²⁹ E kifejezés Vermes Géza: A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története c. könyvének magyar változatában szerepel (Hajnal Piroska fordítása). Más, a holt-tengeri tekercsekre vonatkozó fordítások az *Igaz Tanító* formulát használják.

³⁰ Philó, Minden jó ember legyen szabad... 75–91; Josephus Flavius, A zsidók története 18: 18–22; A zsidó háború 11: 119–161; Plinius, Naturalis historia 5, 17, 4.

³¹ Florentino García Martínez: Qumran Origins and Early History: A Groningen Hypothesis. Folia Orientalia 25 (1988) 113–136; García Martínez és Adam S. van der Woude: A 'Groningen' Hypothesis of Qumran Origins and Early History. In: García Martínez ed.: The Texts of Qumran and the History of the Community: Proceedings of the Groningen Congress in the DSS 3. Paris: Gabalda, 1990. 524–541.

gyökereznek.

3) A qumráni csoport az esszénusok közötti szakadás eredményeképpen jött létre, melynek során az Igazság Tanítójának követői Qumránban telepedtek le.

4) A *Gonosz Pap* terminus nem egy személyre, hanem Izrael egymást követő Hasmoneus főpapjaira értendő.

5) A holt-tengeri közösséget nem statikus, szociológiailag és ideológiailag rögzült csoportként fogja fel, hanem történetiségében, amely kezdetben az esszénus ideológiát követte, majd abból kiszakadva annak egyes tanításait és előírásait elvetette, ugyanakkor qumráni tartózkodása során kidolgozott egy saját normarendszert is.

A változások dinamizmusát figyelembe véve érthetőek meg az esszénusok és a qumrániak közötti különbségek, de az a tény is, hogy a holt-tengeri barlangokban annyira heterogén szöveganyag maradt fenn. Ezek egy része az eredetből hozott hagyományt képviselte, mások pedig az új ideológiát. Bár a *Groningen hipotézis* sem bizonyult támadhatatlannak, és mára már igen sok kommentárt, kiegészítést és korrekciót javasoltak a tudósok,³² mégis azt szinte mindenki elismeri, hogy eddig ez adta a legtöbb és legjobb magyarázatot a tekercsek kapcsán felmerülő sok-sok bizonytalanságra.

A qumráni leletekre vonatkozó mai tudományos konszenzust James H. Charlesworth a következőképpen összegezte:

1) A tekercseket zsidók írták. Nincs közöttük egyetlen újszövetségi irat, más keresztény szöveg vagy újszövetségi apokrif irat sem.

2) A tekercsek nyelve héber és arámi; csak néhány görög nyelvű töredék maradt fenn, de ezek is zsidó iratok fordításai voltak.

3) A tekercsek korát C14-es vizsgálattal meghatározták, és a *Réztekercs* kivételével mind i.sz. 68–69. előttiék.

4) A régészek a romok között római nyílhegyeket, pénzérméket, hamut és üszkös épületmaradványokat találtak; zsidó pénzérméket csak az alsóbb rétegekben. A zsidó jelenlét a területen i.sz. 68-ban megszűnt.

5) A 4. pontot megerősíti Josephus Flavius közlése, miszerint a római légiónak a környéket felperzselték.

6) Az ősi kéziratok tudományos tanulmányozása nem szolgálhat pontos évszámokkal, csak kb. 50 éves időszakokkal. A tekercsek paleográfiai vizsgálata kimutatta, hogy kézírás módjuk abba a szakaszba tartozik, amely végül az i.sz. 73–74-ben elesett Maszadában talált tekercsekkel zárult le.

7) A legtöbb tekercset a 4. barlangban találták, amely könyvtárként szolgált. Az itt talált tekercsek nemcsak Qumránban keletkeztek, hanem Palesztina más területein is. Valószínűleg a közösségbe belépők hozhatták őket magukkal, így az „Igazság Tanítója” és hívei is, miután el kellett hagyniuk Jeruzsálemet.

8) A qumráni közösség az i.e. 2. század közepétől i.sz. 68-ig létezett.

9) A közösség alapítói a jeruzsálemi Templomból elűzött papok lehettek. Vezetőjüket az „Igazság Tanítójának” hívták, aki maga is pap volt, valószínűleg Cádok nemzetségéből.

10) Az alapítás után, az i.e. 2. sz. első évtizedeiben más zsidók is csatlakoztak a közösséghez, valószínűleg farizeusok. A következő számbeli növekedés az i.e. 1. sz. kezdetén történt.

11) A qumráni teológia nem egységes, tömbszerű rendszer, hanem három évszázad teológiai fejlődésének a terméke. Ebből fakad a tekercsek kijelentései közötti ellentmondások sokasága pl. a naptár, a messiásvárást, a házasságot, az angyalokat, a lélek sorsát vagy a jövődöléseket illetően.

12) A qumráni teológia néhány jellegzetessége kiolvasható a nagyobb tekercsekből. Ezek közül a legfontosabb: a Templomi kultusz elutasítása; a „Gonosz Pap” iránti gyűlölet (a cádoki dinasztia helyére lépő hasmoneus főpapokról lehet szó); a közösség tagjai a „Fény Fiai”, mindenki más eleve a „Sötétség Fia”; saját magukat többek közt „szegényeknek”, „szenteknek” nevezték, lakhelyüket „szentség házában” és a bennük működő lelket „Szent Léleknek” (amely már elhagyta a Templomot).

13) Nagyra becsülték néhány zsidó apokrif iratot, különösen a *Hénoch könyvét*, a *Jubileumok*

³² L. Lester L. Grabbe és mások tanulmányait Boccaccini 2005-ös, már hivatkozott tanulmánykötetében (Enoch and Qumran Origins).

könyvét. Könyvtárunkban néhány eddig ismeretlen apokrif irat is volt, amelyeket Mózes, Józsué és Dávid nevéhez kapcsoltak.

14) A qumráni közösség feltűnően hasonlít a Josephus Flavius, Philón és idősebb Plinius leírásaiban szereplő esszénusok legszigorúbb ágához, sőt, azonosítható is azzal.

15) Ha elfogadjuk, hogy a qumrániak az esszénusok legszigorúbb ágához tartoztak (cölibátus), akkor – az ókori forrásoknak megfelelően – Palesztina más területein is léteztek esszénus közösségek, amelyek nem elzártan, hanem a falvakban és házasságban éltek.

16) A qumráni közösség Jézus működésének ideje alatt (i.sz. 26–30) is létezett. A qumráni tekercsek azonban sehol sem utalnak Jézusra vagy követőire.³³

A holt-tengeri tekercsek egy újabb, amerikai kritikai kiadása a leletanyag jelentőségét az alábbiakban méltatja:

A zsidóknak a qumrán szövegek ezt mondják: „A családunk nagyobb volt, mint gondoltuk.” A kulcsszó, a sokféleség. A modern judaizmus a farizeusoktól jön, de a Kr. előtti első századokban másfajta judaizmusok is léteztek. [...] A tekercsek azt sugallják (melyet egyébként szerzőik sosem ismertek volna el), hogy nemcsak egyféleképpen lehet zsidónak lenni. A tekercsek integrálása a judaizmusba ezt az igazságot ismeri el. A keresztényeknek a szövegek ezt mondják: „Zsidóbbak vagytok, mint amennyire eddig felismertétek.” Bizonyos szöveg hasonlóságok mellett általános párhuzamok tűnnek fel: a Fény és Sötétség dualizmusa; a megtérés szükségessége; az a gondolat, hogy Isten tervei titokként, csak bizonyos tanításokat elfogadó kiválasztottak számára nyílnak meg; a szegénység magasra értékelése – mindezek olyan korai keresztény erények, melyeket a tudósok eddig a görög-római örökségnek tartottak, most viszont kiderül, hogy a zsidó hagyományban is jelen voltak. A korai kereszténység tehát nem feltétlenül a judaizmus és a hellenizmus hibridje volt, teljes egészében a Palesztin kultúrában gyökerezhetett.”³⁴

És mi a Hénoch-történet jelentősége mindebben? Hénoch képviseli az alternatív judaizmust a mózesi kánonnal szemben vagy annak kiegészítéseképpen. A *1 Hénoch* egy szinte független hagyománynak látszik, a *Jubileumok* könyve – amelyet a qumrániak ugyancsak nagy becsben tartottak – inkább a két hagyomány szintézisének tekinthető.³⁵ A Hénoch-szövegeket a nyugati kereszténység végül kivetette magából, ám azok szervesen beépültek az etiópiai egyház kánonjába, egy alternatív judaizmus és a gnoszticizmussal is rokon bűnbeesés-elmélet elemeit oltva abba. Már ez önmagában a hitek és dogmák heterogenitása vizsgálatának fontosságára int bennünket, s ha ehhez hozzávesszük a zsidó misztikától a középkoron és a reneszánszon átnyúló, de még napjainkban is erős okkult Hénoch-hagyományt, könnyen beláthatjuk: a Hénoch-jelenség a judaizmust, a kereszténységet, de még az iszlámot is összekötő, kelettől nyugatig ívelő nagy, archetipikus mítosz.

Hénoch és a kereszténység kapcsolatát Margaret Barker közelítette meg igen újszerűen nagy erudícióval megírt, *The Lost Prophet – The Book of Enoch and Its Influence on Christianity – Dramatic New Light on Jesus and His Message* című, 1988-ban megjelent könyvében.³⁶ Hely hiányában itt csak röviden tudok utalni Barker érvelésének novumaira. Sacchi, Boccaccini és más judaizmus-kutatókhoz hasonlóan Barker is a gonosz eredetének és okának koncepciójában látja a Hénoch-könyvének jelentőségét és a kereszténységre gyakorolt hatását. Ám érdekes módon ezt összekapcsolja a posztmodern kor ökológiai és feminista érzékenységeivel, a következő logika szerint:

³³ James H. Charlesworth összefoglalása: Jézus és a holt-tengeri tekercsek. Szeged: Agapé Kiadó, 1999. 9–13.

³⁴ Michael Wise, Martin Abegg, Jr., Edward Cook (eds.): *The Dead Sea Scrolls: A New Translation with Commentary*. San Francisco: Harper Collins, 1966, 1999. 34.

³⁵ L. a Boccaccini tanulmánykötet második részének írásait: *Enoch and Jubilees*. In: *Enoch and Qumran Origins*. 2005. 75–171.

³⁶ Margaret Barker: *The Lost Prophet: The Book of Enoch and Its Influence on Christianity*. London: SPCK, 1988.

A keresztények az 1960-as évektől szembesültek azzal a kényszerrel, hogy valami relevánsat és a hitben hitelesen gyökerezőt kell mondani az egyre nyilvánvalóbbá váló ökológiai válságra. De nem volt alap, amire ez az üzenet épülhetett volna, mert nézeteink a teremtésről a Genézisen alapultak – akár szó szerint, akár képes beszédként értelmeztük azt. Az ember megkapta a földet, hogy művelje és leigázza; az ő felelőssége lett, hogy legjobb belátása szerint mit tesz vele. A krízis, amely az ember természetet uraló helyzetéből (és abból a parancsból, hogy sokasodjék) fakadt, sokkolta a huszadik századot. Az anyatermészetnek elege lett az emberből, és az Újtestamentum szinte semmivel sem szolgál, amit e krízisre vonatkoztathatnánk. [...] 1 Hénoch viszont jelentős hozzájárulást ad: egy alternatív magyarázatot kínál a bűn és a gonosz eredetére, s ezáltal egy alternatív programot az emberiség teremtésben betöltött szerepét illetően.³⁷

Barker további érvelése szerint a Hénoch-hagyomány összekapcsolása az Újtestamentum tanításaival a modern kereszténység több olyan jelenségét is elfogadhatóvá, sőt üdvözlendővé teszi, amelyek az ortodox felfogás szemében eretnek elhajlások. Ilyen az ezoterizmus és az okkult eszmék modern térhódítása, nem kis részben a Harmadik Világ keresztényeinek a premodern világképhez való vonzódása miatt (voodoo mágia):

Az ördögűzés és a megszállottság kérdését a modern egyház teljesen háttérbe szorította, annak ellenére, hogy Jézus örököül hagyta a tanítványoknak az exorcizálás gyakorlását. Talán [a hénocchi] ősi és integrált világkép rekonstruálása abban is segíteni fog, hogy Jézus tanításainak bizonyos eredeti jelentőségét is újra felfedezzük, s ezáltal jobban megértsük azt, amit a Harmadik Világ keresztényeitől tanulhatunk; azoktól, akik Jézus missziójához még közvetlen módon csatlakoznak.³⁸

Végül, de nem utolsósorban, Barker könyvének végigvonul egy erős feminista teológiai érvelés, miszerint a Genézis teremtéskonceptiója alapozta meg a férfi–nő dualizmust, kidolgozva a lélek–test, intellektus–érzelem, szellemi alkotás–fizikai szülés, uralkodás–alávetettség és hasonló bináris oppozíciókat. A hénocchi *Vigyázók* könyve azonban a férfi uralomvágyát az angyalokra transzponálja, akiket vétkeik miatt az Úr megbüntet és az Özönvízzel eltávolít a föld színéről. A gonosz ezen eredetmítosza a két emberi nemet, férfit és nőt egyenlő helyzetbe hozza, s ezáltal Ádám és Éva szerepe is újraértékelődik a feminista nézetek tükrében.³⁹

Barkernek a hagyományos keresztény teológiát és a New Age-ideológiát szintetizáló nézetei csak megerősítenek abbéli meggyőződésünkben, hogy a Hénoch-jelenség nemcsak történelmileg érdekes, de mai korunk vágyainak és aggodalmainak is fontos tükrö.

SZŐNYI GYÖRGY ENDRE

Szegedi Tudományegyetem, Angol Tanszék

Közép-Európai Egyetem, Történelem Tanszék

E-mail: geszonyi@freemail.hu

³⁷ I. m. 33.

³⁸ I. m. 37.

³⁹ I. m. 38–39.